

ORBÁN SÁNDOR:

*A fejlődés újabb szakaszának megalapozása, a mezőgazdaság szocialista átszervezése**

A fejlődésnek a konszolidáció befejezését követő, 1958—59 fordulójával kezdődő újabb szakasza egyszersmind a szocialista építés meggyorsítására irányuló koncepció teljes kibontakozásának és tetőzésének ideje is. Az ütem fokozását az ún. „nagy ugrással” kezdeményező Kína az évtized fordulójára ugyan oppozícióba kerül, majd 1962-ben nyíltan is szakít a Szovjetunióval és — Albániát kivéve — az európai szocialista országokkal, mégis a gyorsításnak a belső változásokban tartós nyoma maradt.

A fejlődésnek ezt a felgyorsítását természetesen az adott nemzetközi helyzet is befolyásolta. Az amerikai „felszabadítási doktrínának” a magyarországi konszolidációval is bizonyított csődjéhez olyan egyéb változások is hozzájárultak, mint a kubai szocialista fejlődés útját megnyitó forradalom vagy Algéria függetlenségi háborújának győzelmes befejezése. De nem szüntek a fegyveres forradalmi felkelések sem Közép-Amerikában, sem másutt. Afrikában pedig egyetlen esztendőben (1960-ban) 16 ország szabadult fel a gyarmati sorból. Mindezek együtt a szovjet hadászati technika (űrrepülés és rakétatechnika) gyors fejlődésével arra intették az Egyesült Államok 1960—61 fordulóján cserélődő elnökeit (Eisenhower és Kennedyt), hogy az új realitásoknak megfelelően vizsgálják felül addigi hidegháborús stratégiájukat. E felismerés persze nem zárta ki az olyan kalandokat sem, mint a Szovjetunió feletti kémrepülések rendszeresítése, a kubai ellenforradalmi emigránsoknak a Disznó-öbölben 1961 áprilisában megkísérelt, kudarcos partraszállítása, vagy jó esztendőre rá a hidrogénbombának a kubai szovjet rakétákra hivatkozva tervezett bevezetésével való fenyegetés, és általa egy újabb háború veszélyének felidézése.

A realitásokkal jobban számoló, módosult amerikai stratégia láthatólag tehát nem mondott le végső céljáról, legfeljebb olyan újabb eljárásokkal próbálkozott annak elérésére, mint egyrészt a szocialista országokat megcélzó „fellazítás”,

* Részlet a kétkötetes „Magyarország története” c. munka előkészületben lévő új kiadásának a szerző által írt utolsó fejezetéből.

másrészt a fejlett tőkés országokkal való együttműködés megszilárdítása mellett az újonnan felszabadult, fejlődő országokba való gazdasági behatolás, mégis a közeledés készsége is részét képezte ennek az irányzatnak. Kennedy elnökségével pedig az Egyesült Államok részéről egyenesen programmá váltak a leszerelési tárgyalások. A békés egymás mellett élés elvét valló Szovjetunió természetesen most is viszonzta ezt és minden alkalmat megragadott a vezetők személyes kapcsolatainak fejlesztésére. Miután Nixon alelnök és több amerikai kormányzó is megfordult Moszkvában, a szovjet miniszterelnök-helyettes, majd 1959 szeptemberében maga Hruscsov első titkár is ellátogatott az Egyesült Államokba.

Már-már kibontakozóban volt 1960-ra egy párizsi csúcstalálkozó lehetősége, de az amerikai kémrepülések következményei meghiúsították azt. S ami jó esztendővel később Bécsben bekövetkezett: Hruscsov és Kennedy találkozója, ugyancsak eredménytelenséggel zárult. Holott ezen az 1961 júniusi találkozón a leszerelés különböző kérdései mellett olyan közvetlen problémák vártak megoldásra, mint a német békeszerződés megkötése és a kettéosztott Berlin helyzetének rendezése. Hogy az ismétlődő provokációk megszűnjenek, utóbbit végül is egyoldalúan oldották meg: 1961. augusztus 13-ra megépítették az NDK határait védő „berlini falat”.

A szovjet külpolitika azonban a közeledést nehezítő körülmények ellenére sem mondott le a békés egymás mellett élés elvéről. Sőt az SZKP 1959-ben és 1961-ben összehívott XXI. és XXII. kongresszusán, valamint a közben zajlott nevezetes ENSZ közgyűlésen elhangzott nyilatkozatok a leszerelésről ismételten megerősítették azt. Ez az elv teljes összhangban volt a fejlődés meggyorsításának, a fejlett tőkés országok utolérésének, sőt elkerülésének e kongresszusokon meghirdetett programjával. A XXI. kongresszus úgy fogta fel az induló hétéves tervet, mint „a kommunizmus anyagi—technikai bázisának megteremtésére” irányuló döntő lépést, mely „a tőkés országokkal folytatott békés gazdasági versenyben” realizálódik. A XXII. kongresszus programja pedig ennél is tovább ment, amikor az évtized végére már azt is kitűzi, hogy a „Szovjetunió a kommunizmus anyagi—technikai bázisának kiépítése folyamán túlszárnyalja az egy főre jutó termelésben az Egyesült Államokat.” Mindez olyan társadalmi és politikai fejlődéssel járna együtt, amelynek eredményeként létrejönne az egyetemes népi állam, megszűnnének az osztályok és beköszöntene az általános jólét korszaka. Újként szerepelt e programban az is, hogy a szocialista rendszer különböző országai ily módon nemcsak arra nyernek lehetőséget, „hogy csökkentsék a szocialista építés időtartamát”, hanem ezzel egyszersmind megnyílnék előttük a távlat, „hogy többé-kevésbé egyidejűleg, egyazon történelmi korszakban térjenek át a kommunizmusra.”

Ezek a kétségkívül lelkesedő, de ugyanakkor túlzó célkitűzések valamennyi ország kommunistáira hatással voltak. A szocialista országok pártjaiban meg

kiváltképpen érződött ezek nyoma. Nem utolsósorban azért is, mer 1a kínai párt aktivitása 1959-ben tovább nőtt és a kapcsolatok vele politikai, gazdasági és katonai téren a korábbiaknál is intenzívebbé válnak. Azzal, hogy 1960-ban Bukarestben ismét megerősítették az 1957. évi közös nyilatkozatot, majd Moszkvában még azon az őszön a pártok egy újabb nyilatkozatot és kiáltványt adtak ki, nemcsak az imperializmussal, valamint a nemzetközi, különösen pedig a szüntelen idézett jugoszláv és a saját revizionizmussal szembeni egységet demonstrálták, hanem a tőkés rendszer teljes menthetetlenségét is nyugtázták és a szocialista építés ütemének további fokozását is kimondták. Más kérdés, hogy aztán míg ez Kína és Albánia esetében csakugyan a gazdaság, a társadalom tartósan súlyos megpróbáltatását eredményezte, addig más szocialista országokban (pl. Lengyelországban is) már az első kísérletek óvatosságra intettek. Előbbiek eltérő útja, külön nehezítve még vezetőik dogmatizmusától, egészen a szakadásig vezetett, amiben Albánia még meg is előzte a kenyértörést taktikából halogató Kínát.

A gyorsítás programját magáévá tette az MSZMP is. „A hétéves terv megvalósulása kedvezően hat hazánk további fejlődésére. Saját lehetőségeink megnövekedése és a gazdasági együttműködés a testvéri országokkal lehetővé teszi, hogy gyorsabban szüntessük meg azt a viszonylagos lemaradást, amely szocialista fejlődésükben a régebbi hibák és az ellenforradalom miatt keletkezett.” Az olyan, felismerhetően a kihívásra reflektáló felelős kijelentésekből, hogy „egy kicsit gyorsabban lépünk most egyet, de ne ugorjunk” vagy „ne ugorjunk akkor, amikor erőnkől csak lépésre telik”, az is szüntelen kitűnik, hogy ugyanakkor hatott a mérséklés belső szándéka is. A különösen megszenvedett tapasztalatok mellett ebben közrejátszottak természetesen olyan, a konszolidáció lezárása ellenére is még mindig fennmaradó problémák, mint a nemzetközi elszigeteltségből való teljesebb kitorés elhúzódása, továbbá mint az 1956 miatt még büntetésben lévők, sőt a korábbi törvénytörő perek folytán elítéltek tisztázatlan helyzete miatti feszültségek. Bár az 1956-ban kompromittált intézmények (pl. Magyar Írók Szövetsége 1959 szeptemberben) sorra újjáalakultak, mégis a teljesebb megnyugvást csak az 1961. évi amnesztia, illetve a rehabilitások 1962-es lezárása hozza meg.

Nemkülönben az ország nemzetközi helyzetének és tekintélyének tőkés viszonylatban való megszilárdítása és annak felételeként a „magyar kérdés” likvidálása a különböző világszervezeti fórumokról, bár 1959-ben a magyar külpolitika alapvető célja lett, mégis csak 1962-re járt bizonyos részleges eredményekkel. Ebben jelentős szerepe volt a magyar kormányküldöttség 1960. októberi ENSZ közgyűlési ülészakon való határozott fellépésének. 1962-ben az ENSZ főtitkár magyarországi látogatásával pedig már végérvényesen szükségtelessé váltak az olyan jelentések, amelyek a „magyar kérdést” napirenden tartották. Mindez azonban akkor és még évekig nem szolgálhatott elégséges alapul ahhoz, hogy

valamelyik tőkés állam kormányzintű vezetője az ország területére betegy a lábát.

A gyorsítás ütemének a súlyos tapasztalatokból és a külön gondokból táplálkozó mérséklése azonban végül is nem annyira a fejlesztés alapkérdéseiben, hanem inkább annak módszereiben és abban érezte a hatását, hogy olyan korábban elhanyagolt szempontok, mint a mezőgazdaság és az életszínvonal fejlesztése nem maradhattak figyelmen kívül. Persze korántsem olyan mértékben, mintha pl. az agrárfejlesztés érdekei kerültek volna ki győztesen a különböző vélemények és irányzatok mérkőzéséből. Mindez az 1958 második felétől fokozatosan feszítetté váló tervezésben éppen úgy nyomon követhető, mint a mezőgazdaság egyidejűleg napirendre került teljes szocialista átszervezésének menetében.

Ha szükség még utat engedett is olyan reformjellegű intézkedéseknek, mint a termelési költségeket a korábbiakhoz képest jobban megközelítő árak 1959 januári bevezetése, ilyenek csak részben és a dotációk szociális szempontú fenn tartásával csupán átmenetileg éreztették hatásukat. A fejlesztés extenzív és növekedés-központú útja még olyan további nehézségi erővel terhelődött, mint a folyó hároméves terv első félév utáni többszörös felemelése. Az eredetileg előirányzott beruházásokat már 1958-ra 28%-kal megemelték. Ha ebben még szerepet játszhatott is a sikeres konszolidációval bekövetkezett egyensúlyi helyzet (benne olyan tényező, mint a katonai költségvetés arányának alacsony szinten maradása), az 1959. évi emelések már alapvetően külső motivációkra születtek. Hasonlókra utalnak a környező szocialista országok gazdaságának fejlesztésében eszközölt gyorsítások is.

Az MSZMP KB érzékelhetően a „nagy ugrással” kapcsolatos kritikus elvárásokra válaszolva, közvetlenebbül pedig az SZKP XXI. kongresszusának programjára hivatkozva tette feladattá, hogy „1959 végére érjük el népgazdasági tervünk néhány legfontosabb mutatójának — a szocialista ipar termelésének, a termelés költségeinek, a beruházásoknak, a termelékenységének, a nemzetközi a termelés költségeinek, a beruházásoknak, a termelékenységnek a nemzeti jövedelemnek — a hároméves tervben 1960-ra tervezett színvonalát”. Míg belső erőtartálékként mindehhez a vezetés színvonalának javítása, a gazdaságosság, a takarékoság és a szocialista munkaverseny nyertek megjelölést, addig kívülről olyanokra lehetett számítani, mint a KGST-hez tartozó országok tervezésének és fejlesztésének egyeztetése, valamint a Szovjetunióból származó nyersanyag-behozatal növelése. Valójában ezeket rögzítették az MSZMP 1959. őszi VII. kongresszusának irányelvei is, kihangsúlyozva még az olyan feladatokat is, mint a technikai színvonal és általa a termelékenység növelése és az önköltség csökkentése. Így 1959 folyamán az előző évhez képest újra mintegy 34%-kal emelték az egyébként is növekvő költségű beruházások összegét, amit döntően a nehéziparra (gépgyártásra) fordítottak.

Végül is a többszörösen felemelt hároméves terv az eredeti előirányzatokat, a mezőgazdaság kivételével, mennyiségileg — nemzeti jövedelem növekedésében 14% helyett 25%-ra, ipari termelésben 22% helyett 39%-ra, reálbérekben pedig kétszeresen — túlteljesítette. Mindezzel azonban tovább nőttek azok a feszültségek, amelyeket a mezőgazdaság fejlesztési igényeinek a kielégítetlenségén túl az importigény megnövekedése, valamint a műszaki színvonal, illetve a termelékenység elégtelen fejlődése okozott. E feszültségek megszüntetésére irányuló törekvés így benne kellett szerepeljen a következő, az 1961-ben induló második ötéves terv célkitűzéseiben is.

A korábbi elképzelések alapján elkészített második ötéves terv első ízben az MSZMP 1959. őszi VII. Kongresszusa nyomán került a nyilvánosság elé. E kongresszus irányelvei kimondták, hogy „a hároméves terv során eddig elért eredmények azt mutatják, hogy megvannak a szocializmus gyorsabb építésének feltételei.” Így a terv még a korábbiaknál is magasabb beruházási-növekedési ütem megvalósítását tűzte ki célul. A feszültségekből eredő feladatok — a mezőgazdaság fejlesztése, a nemzetközi kötelezettségek teljesítése, a műszaki színvonal és a termelékenység növelése — előtt, mintegy azok feltételeként ezúttal is külön hangsúlyt nyert az ipar, illetve az ipari erőforrásoknak és nyersanyagellátásnak a „nemzetközi munkamegosztásba beilleszkedő” fejlesztése. Olyan további célkitűzések mellett, hogy új üzemek építése helyett bővítéssel, valamint a kapacitások fokozott kihasználásával, és — bár számolva a mezőgazdaságból ezután is átáramló munkaerővel — a műszaki képzés színvonalának növelésével kell megoldani a feladatokat, ezúttal ismét újként hat a honvédelem követelményeinek külön kiemelése is. A VII. kongresszus végül is a második ötéves terv beruházásait 200—205 milliárd Ft-ban határozta meg. A megelőző (1958. és a korábbi) évekhez képest 1961—65 között az ipari termelésben 65—70%, a mezőgazdaságban 30—32% növekedést tervezett. Ugyanakkor hét év alatt (1959—1965 között) a nemzeti jövedelemben 50%, az egy főre jutó reáljövedelemben pedig 26—29% emelkedéssel számolt. Ám az 1961-ben induló tervet az októberi országgyűlés, a KB-nak egy arra hivatkozó 1961. szeptemberi határozata alapján, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásával, illetve a szocializmus alapjainak lerakásával s nem utolsósorban pedig a nemzetközi együttműködés eredményessége folytán meggyorsul a szocializmus építése, ismételten megemelt mutatókkal fogadta el. E mutatók szerint (ismét az 1959-es bázishoz viszonyítva) az iparban 83—87%, a nemzeti jövedelemben 55—60% növekedést kell elérni öt év alatt. A beruházások növekedése helyett azonban itt már azok mérséklése (200—205 milliárd helyett 180 milliárd Ft), viszont a kapacitások jobb kihasználása és a nem rég normával rendezett munka termelékenységének, a műszaki feltételek javításával összekapcsolt emelése (37—40% helyett 40—45%), s nem utolsósorban a lakossági fogyasztás

tási alap növekedésének bizonyos visszafogása (40—45% helyett 40—42%) képezte jórészt a gyorsított növekedés alapját.

A hároméves terv időszakában kezdtek el és fejezték is be annak a 15 éves programnak a kidolgozását is, amely immár egy, a többi KGST országéval összehangolt fejlesztési koncepciót tartalmazott. Végül is 1962-re ennek alapján alakult ki egy 1980-ig tartó távlati terv is, amely valóban egyeztetésre került a többi tagország tervével. Ez már nemcsak a fejlettebb szocialista országokhoz való felzárkózást, de mintegy a kommunizmusba való fokozatos átmenet feltételeként az egy főre jutó fejlődésben és a munkatermelékenységben a fejlett tőkés országok elérését is célul tűzte ki.

A felgyorsított fejlesztés keretében a leglátványosabb, egyszersmind a legjelentősebb, korszakos változásokat a mezőgazdaság szocialista átszervezése eredményezte. Az átszervezésnek nemcsak az ismert előzmények utáni napirendre tétele volt meglepő, de különösen feltűnt annak rövid idő alatt elért sikere is. Hiszen viszonylag nagyobb megrázkódtatások nélkül, jó két esztendő leforgása alatt ment végbe az, amit korábban 8 esztendő alatt (1948 ősztől 1956 ősziig) még a kisebb-nagyobb válságokba torkolló nekirugaszkodásokkal és korrekciókkal sem, vagy csak kis részben és többnyire alkalmatlan módon tudtak megoldani.

Ebben természetesen igen nagy része volt egyfelől a dolgozó parasztsággal való szövetségre, másfelől a közellátás, a lakosság életszínvonalának ettől alig elválasztható szempontjaira figyelő, megváltozott agrárpolitikának. Mindez azonban önmagában nem magyarázza a tömeges szövetkezeti átalakulás gyors ütemét. Jellemző, hogy a termelőszövetkezetek 1957 közepét követő másfél esztendőben csupán mintegy 17 ezer taggal és 120 ezer kat. holddal gyarapodtak. E gyarapodás is jórészt nincstelenek vagy kiscsüddő parasztságot vissza- vagy belépéséből, valamint újabb állami területek szövetkezeti használatba vételéből állott. És bár nem kétséges, hogy a korábbinál kisebb számban működő termelőszövetkezetek, különösen azok, amelyek a válságokat átérték és legyőzték, az agrárpolitika újabb intencióinak megfelelően, (1958-tól az ún. 3004-es rendeletek alapján) jelentős központi támogatást is élvezve tovább erősödtek, mégsem váltak olyan mintává, hogy jelentősebb vonzóerőt gyakorolhattak volna az egyénileg gazdálkodó parasztságra.

De nem volt különösebb vonzása a szocialista szektor más gazdaságainak, az állami gazdaságoknak sem. Mindezt egyébként a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről szóló 1958 decemberi nevezetes határozat együtt állapítja meg annak a tudomásulvételével, hogy „az egyénileg dolgozó parasztságot a megváltozott viszonyok között döntő többségükben nagyon jól megtalálják számitásaikat, megelégedettek helyzetükkel, nem törekednek változásra.” Nem véletlen tehát, hogy az egyéni parasztságot 1956—57 fordulóján tapasztalt számszerű gyarapodása még 1958-ban is tovább folytatódott. Mindez egy-

szersmind azt jelentette, hogy amit tíz esztendővel korábban a propaganda bizonygatása ellenére nem tapasztalták meg a parcellás lehetőségek kimerülését, most sem érezték közvetlenül annak korlátait. És közülük még a kisebbek sem azt, hogy a nagyobbak veszélyeztetnék, mintegy elnyeléssel fenyegetnék őket. Hiszen valójában megszűnt a parasztság korábbi polarizáltsága. A gazdagparasztság száma mintegy tizedére csappant a korábbinak. Az agrárszegénység pedig szemlátomást felszívódott az iparba vagy a mezőgazdaság szocialista szektorába. Mindez azt is jelentette, hogy a szövetkezeti útra térítésben többé már nem lehetett a polarizáltságból adódó ellentétekre és külön a szegényparaszti érdekekre apellálni.

A szövetkezeti átszervezés tehát a birtokos parasztságra, sőt elsőrendűen annak középső rétegére kellett hogy irányuljon. Ha csak éppen valamiféle automatizmus passzív kivárásának álláspontjára nem akartak helyezkedni, ezt szem elől tévesztve nem lehetett szó az átalakítás meggyorsításáról. Ez az akkor is belátható körülmény mégsem csak önmagában, hanem a gyorsítás lehetőségeinek, eszközeinek különböző, sőt ellentétes megítélése miatt okozott problémát. A passzívakkal szemben ugyanis jócskán voltak olyanok is, akik nem tudván szabadulni az ötvenes évek elejének szövetkezet-szervezési modelljétől, azt tartották, hogy határozottabb „nyomás” nélkül nem indul el a birtokos parasztság a szövetkezet felé: kényszeríteni kell tehát gazdasági helyzetének megnehezítésével és szükség szerint a szervezés keményebb eszközeivel. Ha a passzív kivárók a termelés folytonosságának és a szocialista, valamint a paraszti szektor között még tartósan és egyenlő feltételekkel folytatható verseny mindenki számára meggyőzővé váló majdani eldőltere hivatkoztak, utóbbiak: a türelmetlenek éppen az átszervezés termelés fejlesztésével összekapcsolt és határozatilag is kimondott kettős feladatának és általa a nehezen helyesbített szövetségi politikának, szélesebben pedig a lakosság jó ellátását biztosító töretlen termelésnek üzentek hadat. Ezek a vélemények elfogadhatatlanok voltak.

Reálisabbnak látszott az az álláspont, amelyet a Központi Bizottság áprilisi határozata alapján a szocialista átalakulás útján teendő „jelentős lépések” részletes terveként annak mezőgazdasági osztályán, a különböző szakmai szervezetek közreműködésével a nyár végére kialakítottak. E tervezet viszonylag nagy teret szentelve az átszervezésben az önkéntesség klasszikus követelményének, úgy fogta fel a kettős feladat termelési oldalát, hogy azt bizonyos előre meghatározott mennyiségű és ütemű beruházáshoz kötötte. Ennek függvényében számolt a fokozatosság elvével is és az átszervezés területi súlypontozását, valamint a fő forma mellett az átmeneti szövetkezeti típusokat is elfogadva időben is mintegy hat évre tervezte, hogy a mezőgazdaság termelőszövetkezeti szektora elérje az ország területéhez viszonyítva a 60—65%-ot.

Azonban amint múltak a hónapok és sorra érkeztek a szövetkezeti átszervezés szomszéd országokban elért eredményeinek hírei, fokozott bizonyágtételre volt

szükség, hogy Magyarország sem kíván lemaradni. Így aztán az időközben alaposan megvitatott tervezetet egy külön előkészítő bizottság vette kézbe, amely mind a halogatást, mind a türelmetlenséget elvetve, végül is elkészítette a Központi Bizottság ismert decemberi határozatának alapjául szolgáló javaslatot.

E határozat, ha a szövetkezetszervezés stagnálását olyan átmeneti okokra vezeti is vissza, mint a hatalmi konszolidáció érdekeinek elsődlegessége, majd a helytelen agrárpolitikai nézetek okozta bizonytalanság, illetve a tisztázáshoz szükséges viták elhúzódnása, alapjában helyesen értékeli a parasztság szövetkezéssel szembeni magatartását. Éppen ezért is a már 1959-ben elérendő gyorsítás többszörösen megfogalmazott igénye, sőt az „ugrásszerű fejlődés feltételeinek... belátható időn belül” biztosíthatósága messzeszemő követelményeket támasztott arra nézve, hogy az átszervezés valamennyi lehetséges tényezőjét maximálisan számításba vegyék. Minderre annál is inkább feltétlen szükség volt, mivel a termelőszövetkezetet az átalakulás fő útjának tekintő határozat akkor csak korlátozott lehetőséget biztosított az olyanfajta fokozatosságnak, mely más céllal, mint a „mielőbbi” termelőszövetkezetté alakulás, valamiféle tartósabb átmeneti formát ölthetett volna.

Ez a számbavétel reális volt abban, hogy bár a határozat alapelvnek tartotta a kettős feladat együttes megoldását, mégis a gazdasági feltételeket és eszközöket csak másodlagosnak tekintette az átszervezésben. Nem mintha az eredeti tervhez képest, az átszervezés folytán előálló feszültségek csillapításáról a lehetőség szerint ne gondoskodott volna. Nem szólva arról, hogy a felvásárlási árak mérséklésével a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű eszközök árának emelkedésével 1959-re erősen (1957-hez viszonyítva közel 17%-ra) kinyílt agrárrolló döntően nem a nagyüzemi felárat élvező termelőszövetkezeteket érintette, azok a tervben előirányzott hitelösszegnek 1959-ben közel ötszörösét, 1960-ban pedig több mint kétszeresét kapták. Bizonyos azonban, hogy az átszervezés elsődleges tényezőit és többségükben olyan már meglévő és megteremtendő politikai feltételekben határozták meg, mint a munkás-paraszt szövetség, a bizalom, a felvilágosítás, a falusi pártmunka megerősítése. Ugyane keretben fektettek súlyt arra, hogy a munkásságnak és tágabban: az egész társadalomnak kell felállalni az átszervezés ügyét, s hogy ezzel szemben ne kapjon teret semmiféle ellentevékenység.

A felsorolt politikai tényezők különböző szervezeti intézkedésekben öltöttek formát és fejtették ki hatásukat. Így a megyénként szervezett 50—100 tagú kommunista „aktívacsoportokon” túl az átszervezés munkájára az egyes helységek legtekintélyesebb paraszti és más lakosaiból „aktívahálózatot” hoztak létre. Továbbá azontúl hogy a rászoruló termelőszövetkezeteket képzett szakemberekkel erősítették meg még külön is 500 ügyet értő kádert küldtek a falvakba. Valamennyi tömegszervezet valamint a falvak vezető szervei által szervezett „szövetkezetfejlesztési bizottságok” mind-mind csakúgy a szervezésen dolgoztak, aminthogy

azt tették az ipari üzemi és egyéni patronálók valamint az állami gazdaságok, a gépállomások és az erdőgazdaságok is.

Azonban az egyoldalú ráhatás még ha azt részben parasztok is gyakorolták, aligha járhatott volna eredménnyel, ha az tartalmában nem apellál a parasztság érdekeire. Méghozzá nem az olyan, egyébként valós távlatosakra, hogy a szocialista nagyüzem hozza meg számukra a társadalmi és természeti erőktől való teljes felszabadulást és a kulturális felemelkedést, hanem az olyan közvetlenebb, mindennapi érdekekre, amelyek eredendően a termelés és általa a jövedelem növeléséhez vagy a nagyon féltett szociális biztonság, kiváltképpen a kilátástalannak tűnő öregség gondjának megoldásához kapcsolódtak. Ezért is a termelés, az áru-termelés, a belterjesség növelését szolgáló állóalapot fejlesztésére ösztönző központi anyagi támogatáson kívül olyan intézkedések sorát hozták, amelyek a kedvelt és jövedelmező agrárkultúrák kiterjesztését pártfogolták; a jól működő termelőszövetkezetek (egyelőre korlátozott) gépvásárlását engedélyezték; a saját termékek feldolgozását, majd melléküzemágak működtetését serkentették. Ugyanakkor garantálták a földjáradék fizetését, s nem utolsósorban a megoldás felé vitték a termelőszövetkezeti tagok társadalmi biztosításának és nyugdíjazásának régtől fájó problémáit is.

Mindezek az intézkedések — kiegészülve az átmenetet immár nem a különböző kezdeti társulási típusokkal, hanem a termelőszövetkezeteken belüli megoldásokkal megkönnyítő olyan földhasználati formákkal, mint a részesművelés vagy még inkább a tartósabbnak ígérkező háztáji gazdaság — amint azt a gyakorlat visszaigazolta — jótékony hatásúaknak is bizonyultak. Ezt jelzi az átszervezés első, minden várakozást messze felülmúló nagy hullámának sikere. Mindössze néhány hónap múlt el 1959-ből, Győr-Sopron, Komárom, Veszprém és Szolnok megyében 343 ezer dolgozó paraszt lépett termelőszövetkezetbe. S ezzel a szövetkezetek szántóterülete 14,6%-ról 36,6%-ra nőtt, ami egyszersmind azt jelentette, hogy az ország egész területének több mint fele már a szocialista szektor szövetkezeti és állami gazdaságaihoz tartozott.

E tájilag részben egységes, de gazdaságilag és társadalmilag mégis csak meglehetősen eltérő jellegű megyék igen gyors szövetkezeti átszervezése azonban mindenképpen többet jelzett annál, mint amit a még oly helyes hatások és serkentések, valamint az érdekeket méltányoló és garanciákat ígérő agitációs rábeszélések visszaigazolása magyaráz. És egyúttal általánosabbat is a négy megyénél. Mert ha igaz is, hogy az átszervezés, az átalakulás e történeti léptékű drámájában néha meg nem engedett módon vett magának kárpótlást hol a türelmetlen, hol a racionális érvekkel védekezni képtelen parasztok tehetetlensége, akkor sem lehet az erőszaknak valamiféle olyan általánossá válásáról beszélni, hogy mintha annak kulcsszerepe lett volna a változásokban. Erre utal egyébként az ezekhez kapcsolódó rendőri eljárások 1959 első 8 hónapjában jegyzett 151 száma és más

előjellel az is, hogy 1959 őszén határozatilag tiltották meg az ilyen és az olyan hasonló adminisztratív cselekedeteket, amelyek az egyébként meglehetősen tág értelemben felfogott önkéntesség betartását veszélyeztették. Volt persze egy másik véglet is, amely már szinte idillikusnak tudta az átszervezés, a belépés körülményeit vagy jobb esetben a megyék szövetkezeti átszervezésének egymásutánját a szövetkezésre való gyors beérés sorrendjével, az egész átalakulást pedig annak valamiféle belső „automatizmusával” magyarázta.

E végletekben mozgó magyarázatok több elemükben is az ötvenes évek első feléhez kapcsolódó, a baloldali-jobboldali elhajlások egymás feltételező és kompenzáló ellentétében gondolkodó ítélezési mechanizmus továbbélését jelzik. Holott itt teljesen másról, és még csak nem is arról van szó, amit egyszerűen a parasztság társadalmi pólusainak eljelentéktelenedése, nivellálódás irányába való fejlődésének közvetlen hatásából adódik. A magyarázat, az ettől nem függetlenül mélyebben kibontakozó ama tudati változásokban keresendő, amelyek alapvetően a paraszti világ és élet hagyományos rendjének előrehaladott fellazulásával, már-már szétesésével kapcsolatosak. Elég csupán a tulajdonba vetett egykori hit erős megrendülésére, az örökösi várományosság halványuló jelentőségére vagy arra gondolni, hogy miként értékelődtek át a termelés, a piac rendje és egyáltalán a biztonságot nyújtó jövedelem forrásai. Nem utolsósorban figyelmet érdemel az is, hogy mennyire előrehaladott azoknak a patriarchális, valamint más kapcsolatoknak a felbomlása, amelyek korábban szervezték, összetartották a szűkebb és szélesebb paraszti közösségeket.

E változások és ellentmondásos eredményeik nyomán 1956—57 fordulójától bármennyire is azon volt a parasztság, hogy a hagyományos modell szerint újra berendezkedjék, az már mégsem a teljes folytonosság jegyében történt: sem az átszervezés 1948—49-es kísérletéhez és különösen nem az 1945-ös földosztás másnapjához képest. Az ötvenes évek nyomai ilyen értelemben kitörölhetetlennek mutatkoztak. A parasztság tartásának biztonsága megingott, ideiglenességérzete megnövekedett. Az 1956-tal újra és végleg bizonyossá váló, számára is elkerülhetetlen szocialista jövőre való nyitottsága és tájékozódása, ugyanakkor a rossz-emlékű tegnap megismétlődését kivédő hajthatósága is egyre inkább érzékelhetővé lett. Mondhatni tehát, soha úgy, mint addig, s lehet hogy talán azután sem, alkalmas „lélektani pillanatban” került napirendre az átszervezés, bármely más belső vagy éppen külső más szocialista országokban zajló hasonló átalakulások sürgető hatása motiválta is még külön azt.

Az így kialakult helyzetben legföljebb az tűnhetett paradoxonnak, hogy az agrárpolitika egyszerre érzékelt az éppen nyíló alkalmat és azt is, hogy ugyanakkor vannak olyan paraszti értékek és érdekek, amelyekre nemcsak egyszerűen az átszervezés közvetlenebb megoldása miatt, de azért is figyelemmel kell lenni, hogy szövetségi viszony és a termelés folytonossága a jövőben is megmaradjon.

Ezeknek az érdekeknek és értékeknek a skáláján egyáltalán nem estek kívül a közvetlenebb anyagi szempontok, mégis az olyanok, mint a szaktudás, a munkaszerepet, az öregek megbecsülése és általában a közösség hasonló normái fontosabb és főleg tartósabb okai, tényezői voltak ennek. Rájuk figyelve tehát nemcsak az átszervezéssel óhatatlanul együtt járó, nemegyszer személyes sorsként tragikusnak érzett közvetlenebb, de a távolabbi fejlődési zökkenőket is mérsékelni lehetett. Ebből a szempontból érdemes külön is megemlíteni, milyen nagy jelentősége volt annak, hogy az átszervezés során — igazodva a helyi közösség véleményéhez — kitárták az ajtót olyanok előtt is, akik korábban megbélyegzett módos parasztok voltak. A tapasztalt öregek és tekintélyes gazdák elképzeléseit meg egyenesen kamatoztatni igyekeztek a közösség számára, akár úgy is, hogy támogatták azok vezetői funkcióba való megválasztását. A paraszti tudat változásának e mély vonulata, valamint e változásokkal kapcsolatos értékvesztést megakadályozó pozitív intézkedések hatása, ha végig ott munkált is a szövetkezeti átalakulásban, mégis abban, hogy az első tömeges belépéseket hamarosan továbbiak követhették soron, az újabb szervezési akcióknak volt elsődleges szerepe. Eredményességüket jelzi, hogy 1959—60, majd 1960—61 fordulóján ismét mintegy 380 ezren, majd 340 ezren léptek a szövetkezés útjára, minek folytán annak tagsága 1,2 millióra, területe pedig 9 millió holdra (a szántóterületből 72%-ra) szűkölt fel.

Bár ezekben a kampányokban jól értékesültek az előzőek tapasztalatai, mégis — mint azt az őket beindító határozatok leszögezték — alapvetően a kezdetben lefektetett elvek és módszerek voltak az irányadók. Így tehát változatlanul az átszervezés és a termelésnövelés együttes megoldása maradt a fő feladat, még akkor is, ha a kettő — amennyiben a kampányok kezdetén rendszerint a szervezést, a végén pedig a megszilárdítást hangsúlyozták — néha látszólag el is vált egymástól. Ugyancsak a korábbihoz hasonlóan, a gazdasági feltételek és eszközök a politikaiakhoz képest végig a második helyen szerepeltek. A politikai feltételek a továbbiakban is szervezeti segítség nyújtásában (pl. nagyobb tömegű káderátcsoporthoz tartozó falusi munkára), valamint aktívákból szervezett felvilágosító munkában, majd patronázs-mozgalomban realizálódtak. Így bár a rendészeti és bírói eljárásokat a továbbiakban sem sikerült teljesen kiiktatni (pl. a második szervezési hullámban 45 községből adódtak ilyenek), mégis állítható, hogy ezek szerepe csökkenőben, a meggyőződés hatékonysága pedig növekedőben volt. Ilyen irányban mutat az is, hogy az 1960 januári részleges kormányátalakítás során (két államminiszteri helyet megszüntettek és egyikből Kállai Gyula a miniszterelnök első helyettese lett, Antos István helyébe pedig Nyers Rezsőt nevezték ki pénzügyminiszternek) a földművelésügyi tárcát Dögei Imrétől Losonczy Pál vette át.

Átmenetileg ugyan nőtt a szövetkezeteknek nyújtott központi támogatás abszolút összege (1960-ban volt a legmagasabb), mégis annak egységnyi területre számított mennyisége a szektor kiterjedésével folyvást csökkent. Ezért is kellett

egyfelől közben nyitva hagyni az átszervezés befejezési idejének kérdését, másfelől serkenteni a szövetkezeti parasztságot „saját eszközeinek mozgósítására”. 1960 őszen határozatilag is kimondták, hogy „a közös gazdaság fejlesztésénél... az eddigieknél fokozottabban kell támaszkodni a tagság saját erőforrásaira, és az állam anyagi támogatása csak kiegészítése legyen annak.” Mindez persze nem mindig járt a kívánt pozitív eredménnyel. Volt amikor csakugyan jelentős pénzbeli hozzájárulás, saját erőből való építkezés és traktorvásárlás mellett döntött a tagság. Máskor meg viszont, különösen a központilag jóváhagyott határidők után helyi túlzásból szervezett szövetkezeteknél, a nagyüzem teljes alapozatlansága és a közös munka elkezdésének halogatása volt a jellemző. Ezért sem indokolt a falusi munkaerő hiányára, a három év alatti mintegy 130 ezres elvándorlásra hivatkozni, mert hiszen valójában a munkától való távolmaradás, a teljesítmény visszatartása érezte többnyire a hatását. Ezt jelzi a tagonkénti munkaegység-teljesítés régi szövetkezetekhez viszonyított háromnegyednyi aránya, ami természetesen a közösből származó jövedelmen is meglátszott. Ugyanakkor lassan haladt előre a tagság szociális-biztosítási problémáinak megoldása is.

Mínt hogy adminisztratív és különösen rendészeti úton e területeken sem lehetett tovább jutni, a vezetés olyan eszközökhöz nyúlt, mint az indulási gyorsítók folyósítása vagy különböző kedvezmények biztosítása (pl. ültetvényi beruházásoknál, gépállomási díjtételeknél, műtrágyavásárlásnál stb.). Az ismeretes földhasználati (háztáji, részes) formákon túl kompromisszumos megoldások születtek az alkalmas termelőszövetkezeti épületek híján elhelyezhetetlen állatok egy részének ideiglenes háztáji tartására, a családtagok közös munkába való bevonására és a munkaegység szerinti fizetés mellett egyéb díjazási formákra. A munkaegység-teljesítési kötelezettség jelentős mérséklésével, az öregségi járadék, valamint a szövetkezeti szociális alap kötelezővé tételével előbbre jutott az idősebb szövetkezeti tagok gondjainak orvoslása is.

Ha kezdetben az 1959 évi kiemelkedően jó termés és ezen belül a közös gazdaságok egyéniekét meghaladó növényi terméshozama és árueledása kedvezett is a szövetkezeti átalakulás ügyének, sajnos, ez nem mondható el a következő évekről, s különösen nem a rossz időjárású 1961-ről. Ezért is jól volt időzítve az agrárrolló zárulásának 1960-ra tehető kezdete. És az is, hogy az 1960 őszen beinduló kampányt már mint az átszervezés befejezését tervezték. Minderre annál is inkább szükség volt, mert végét kellett vetni a szövetkezetbe lépettek és a még kívülmaradtak egy részében egyként jelentkező, végső soron a kettős feladat megoldásán belül a termelés szempontját veszélyeztető bizonytalanságnak. Az átszervezés e szempontja tehát azt kívánta, hogy ne leromlott gazdaságok és kedvüket időközben elveszítő parasztságot, hanem egyaránt az alkalmas feltételeket magukkal hozó tagok kerüljenek a termelőszövetkezetekbe.

Amikor az MSZMP Központi Bizottsága 1961. február 17-én közleményt

adott ki arról, hogy a szántóterület 90%-a a szocialista szektorhoz tartozik, s hogy az ország helységeinek elsőpró többsége (3273-ból 3055) szocialista város vagy község lett és mindezzel „az ipar után a mezőgazdaságban is uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok”, rendkívül fontos állomását jelezte a hazai fejlődésnek. Ehhez képest az elkövetkező esztendőben már csupán néhány százalékos módosulás (a szocialista szektorhoz tartozó szántóterület 95,5%-ra növekedése) következett be. Mégis a nagy változás — mint ugyanakkor elhangzott — csupán a feltételét jelentette annak, „hogy a magyar mezőgazdaságot viszonylagos elmaradottságából kiemeljük.” Nem is szólva e hosszú távú feladatról, már akkor közvetlenül sem csupán az átalakítás mennyiségi folytatása vagy pusztán megszilárdítása került napirendre. Olyan új minőségű nehézségek megoldása is feladattá lett, mint amilyeneket az egyébként örvendetes struktúraátalakulás vetett fel. Azzal ugyanis, hogy a termelőszövetkezetek felölelték az ország azon területeit is, amelyekben az átlagosnál kedvezőtlenebb feltételek között folyt a termelés, tagságuk összetétele pedig a korábbi viszonylagos homogenitás helyett most már a parasztság teljes spektrumát tükrözte, új megoldásra váró problémák, ellentmondások jelentkeztek.

Azt, hogy e nehézségekmégsem voltak teljesen váratlanok az is jelzi, hogy a vezetés készült a részbeni megelőzésükre, amennyiben azon volt, hogy csak „az ország növénytermesztésre alkalmas szántóföldi vidékein” hozzanak létre mezőgazdasági termelőszövetkezeteket. A „gyenge termelőképességű talajokon, a hegyvidékek nagyüzemi művelésre kevésbé alkalmas területein a történelmi borvidékeken... elsősorban szakcsoportokat, vagy hegyközségeket kell létrehozni” — mondták ki határozatilag is. Mivel azonban ezeket sorrendileg akkorra ajánlották, miután az egységes termelőszövetkezeti községek, járások vagy megyék alapkonceptió szerinti megszervezése nehézségekbe ütközött, nem is alakulhatott sok belőlük.

Mindez nemcsak arra utal, hogy az átmeneti formákban testet öltő fokozatosági elv a tömeges átszervezés során nem annyira a maga helyén és idejében, hanem inkább szükség ől és utólagosan jutott érvényre, de azt is jelzi, hogy a földterület koncentrációja valamelyest előbbre futott a szükséges mértéknél. Már magában is óriási változás az egykori mintegy másfélmillió, átlagosan 4 hold szántóval rendelkező kisüzem helyébe létrehozott alig több mint 4 ezer termelőszövetkezet, átlag 1882 hold területtel (összesen 55 ezer földtaggal). Hátha még ebben olyanok is voltak (egykes feljegyzések szerint több száz), amelyeket nem lett volna szabad létrehozni. Az így előállt differenciálódás kedvezőtlen irányát mutatja, hogy a szántóterületet tekintve, míg 1959-ben 15%, 1961-ben már jó egyharmadnyi rész tartozott a fokozottan támogatásra szoruló gyenge termelőszövetekhez.

Ugyanakkor, jóllehet 1960 folyamán többször is hangzott el figyelmeztetés, összevonások útján tovább növelték a 3000 hold területnagyságot meghaladó

termelőszövetkezetek számát is. Mindez még akkor is problémát jelentett volna, ha a gazdaságok állatállományának és munkaeszközeinek összevonása — mint arra korábban utalás történt — nem marad el a földkoncentrációtól. Nemcsak azért, mert a több, valójában kisüzem pusztá összevonásából nem lesz még nagyüzem, hanem azért is, mert a kisüzem eszközeinek cseréje (nem is szólva az iparszerű termeléshez szükséges későbbi újabb eszközcseréről) nem történhetett meg máról-holnapra és csak központi forrásokból. S nem is akármilyen, hanem olyan körülmények között, amikor ugyancsak a struktúraváltozás következtében a mezőgazdaság közterhei alapvetően a termelőszövetkezetekre hárultak, amelyek számára ugyanakkor esedékessé vált a hitelek törlesztése is.

A struktúraváltozásnak a másik oldala, a termelőszövetkezeti tagságnak a parasztság egészének (mindössze kb. 6%-a, a terület 3,5%-ával maradt kívül) termelőszövetkezeti tagsággá válása azért vetett fel új problémákat, mert a belépéssel még nem szűntek meg a korábbi rétegződésből adódó különbségek. Mindezek korántsem csak a kisszámú gazdagparasztság viszonylatában maradtak fenn, hiszen kezdetben éppen ők voltak, akik bizonyos beilleszkedési készséggel viszonzták az irányukban megváltozott politikát. Rajtuk kívül és szélesebben lehetett inkább eleinte tapasztalni, hogy a tagságon belüli csoportmagatartás erővonalai a korábbi vagyoni helyzetet, vagy esetleg a régi és új tagok közti különbséget követik. Mindez nemcsak a termelőszövetkezeti munkamegosztásban, a vezetők és a vezetettek körében adódó helyekért folyó tülekedésben, de a korábbi szintű szociális státusz megőrzésében is megmutatkozott. Hiszen egy beinvestált középparaszti üzem volt gazdája azontúl, hogy tartalékokkal rendelkezett és földjára adókat élvezett, jobban kihasználhatta a háztáji vagy éppen a részes művelés előnyeit (pl. több állatot tartott). De másként tekintették az olyan közös érdekű akciókat is, mint a hitelfeltételek, az üzemi építkezések és egyebek.

Mínt hogy nem is olyan régen már bebizonyult, hogy nemcsak értelmetlen, de káros is a szövetkezeti tagságon belüli ellentétek szabadjára engedése vagy éppen szítása, mindenképpen helyes volt annak a határozatilag megkövetelt elvnek az alkalmazása, hogy a „termelőszövetkezetben az embereket a közösség érdekeiért végzett munka, az emberi magatartás és nem a korábbi vagyoni helyzet alapján kell megítélni.” Ennek és vele szorosan kapcsolatban az egységes szövetkezeti paraszti osztály ideájának elérése azonban hosszú és meglehetősen ellentmondásos folyamat, amely nemcsak a szövetkezet, de az agrárágazat, sőt a gazdaság és a társadalom egészének további fejlődéséhez kapcsolódik, s valójában a parasztságnak, mint szociális kategóriának a teljes átalakulását, felszámolódását vonja maga után.

E folyamat kiindulásának alapozottságát és helyes irányát jelzi, hogy az átszervezést végül is úgy sikerült befejezni, hogy a kettős feladat másik célkitűzése is teljesült. A megelőző (1956—1958) három évihez viszonyítva 1959—1961 között

a növénytermelés és állattartás bruttó értéke 7%-kal, illetve 10%-kal lett magasabb. Ugyanakkor az állam által felvásárolt mezőgazdasági árumennyiség is, melynek 1961-re már mintegy 70%-a származott (kb. 5/7 és 2/7 arányban) a termelőszövetkezetek közös és háztáji gazdaságaiból, összességében 12%-os növekedést mutatott.

Nem kétséges, az elért eredmények mögött óriási erőfeszítések húzódtak meg. A mezőgazdaságban három esztendő alatt összesen 20 milliárd Ft beruházást eszközöltek, s ennek közel fele a szövetkezetekre jutott. Az sem tagadható, hogy ez idő alatt a tagság közösből szerzett jövedelme is visszaesett. Az a tény azonban, hogy a termelés növekedése a termelőterület és az élő munkaerő egyidejű csökkenése (előregedése), illetve a gépesítésnek a traktorok megnövekedett számában (1961 végén 44 ezer, s ebből szövetkezeté már 11 ezer) kimutatható felgyorsulása mellett és azáltal ment végbe, hogy 3 év alatt megkétszereződött az öntözött, és kétharmadnyival bővült a javított terület, s nem utolsósorban 1961-re 17, 1962-re 44%-kal kiterjedt a nagyhozamú búzafajták aránya, garanciája és jelzője volt a fejlődés irányának. Bár olyan területeken, mint a szakemberellátottság (szövetkezetenként átlagosan egy képzett szakember) vagy a műtrágya felhasználás nem születtek nyomban látványos változások, azonban ezek is csakhamar felsorakoztak a termelést és a tagság szociális viszonyait gyökeresen átalakító tényezők mellé.

A változás, amely a szocialista termelési viszonyok általánossá válásával, vagy más kifejezéssel: a szocializmus alapjainak lerakásával bekövetkezett, tágabb értelemben azt eredményezte, hogy a hatvanas évek elejére az ország tízmilliónyira nőtt népességének közel 96%-a tartozott a szocialista szektorhoz és valamivel több mint 4% volt az, amely a mezőgazdaságban és kisebb részt az ipari vagy más szolgáltató ágazatokban továbbra is kistulajdonosként megmaradt. E változás jelentőségét csak növeli, hogy a szocialista iparosítás eredményeként, szinte egyidejűleg, a hatvanas évek első felére bontakozott ki a modernizálódásnak az a fordulata, amelynek alapján az elsődlegesen agrárjellegű ország ipari-agrár orszaggá válásáról lehet beszélni. Mindez a fejlett ipari országokhoz, de még az iparosodottabb NDK-hoz vagy Csehszlovákiához képest is nem kis fáziskéséssel, ugyanakkor úgy történt hogy Magyarország maga mögött hagyta Lengyelországot Bulgáriát, Jugoszláviát és főként Romániát. Nemcsak az egyébként növekvő mezőgazdasági termelés részesedése süllyedt — mindenekelőtt az ipari termelés gyorsabb (1949:100—1962:361) fejlődése folytán — egyötödnyi alá a nemzeti jövedelemben, de a mezőgazdasági kereső népesség aránya is kisebb lett, mint az iparié (1965-re 1 470 ezer = 30% illetve 1 568 ezer = 32%).

E fordulathoz vezető folyamat értelméről a politikai hatalmat birtokló osztály megerősödése szempontjából nem is szólva, különösen pozitívnak tekinthető az, hogy általa szűnt meg végérvényesen magához a folyamat kiváltásához is hozzájáruló krónikusan nyomasztó munkanélküliség, annak nyílt és a par-

cellákhoz kötött meglehetősen kiterjedt, rejtett formája és nem utolsósorban termelékenyebbé vált a mezőgazdaságból átcsoportosuló élő munkaerő. Döntően ehhez a folyamathoz kapcsolódott a nők tömeges munkába állása és általa a foglalkoztatottság aktív keresők javára való eltolódása. Érthető tehát, ha a gazdaság fejlesztésének ezt az extenzív útját az jellemezte, hogy a termelés növekedése mögött közel felényi arányban új beruházások, új munkahelyek teremtése állott.

E növekedés-centrikus fejlesztés amelyen belül a fő hely a nehéziparé volt, több szempontból is nyomot hagyott a munkaerő összetételének alakulásán. Míg pl. a terciér ágazatban mindössze 40%-os növekedés ment végbe, addig az építőiparban megnégyszereződött a keresők száma, azonban tömege, mintegy kétharmados aránnyal a nehéziparban nőtt a legnagyobb. Ugyanakkor a tömeges beáramlásnak kedvezően alakuló szerkezet azt is jelentette, hogy a segéd- és betanított munkásokéhoz képest lelassult a képzett szakmunkásság növekedése, s különösen az önmagából való utánpótlása.

Persze mégsem csak — mint első rátekintésre látszik — átmeneti minőségi „felhígulás” jellemezte az összetételben zajló változásokat, hanem azok bizonyos kívánatos társadalmi affinitások kibővülésével is együtt jártak. Ugyanis mivel ezekben része volt egyfelől a főleg szakmunkásságot, de minden munkásréteget érintő, a legkülönbözőbb vezetőposztokra történt tömeges „kiemeléseknek” és a tanulás, a továbbjutás mind generáción belül, mind az utódok számára nyíló lehetőségei igénybevétele, másfelől a parasztságból való tömeges beáramlásnak (a hatvanas évek elejére betanított és segédmunkások között 60% fölött, szakmunkások között 36% körül alakult a parasztszármazásúak aránya), óhatatlanul kiszélesedtek a kapcsolatok a munkásság és a többi társadalmi csoportok között. Értelemszerűen a leginkább a parasztsággal, ami abból a kényszerből is táplálkozott, hogy a munkahely-változtatás sokszor nem járhatott egyszersmind a lakóhely, sőt többnyire a paraszti munka teljes elhagyásával is. Nem véletlen, hogy a falusi és a városi lakosság arányában korántsem zajlott le 1949 után a foglalkozási változásokhoz fogható eltolódás (utóbbiak lakossága 1960-ra 38,4%-ról mindössze 41,6%-ra gyarapodott).

E meglehetősen egyirányú nyitottság és elvándorlás (az ide áramlás mindössze 8—9%) amellet, hogy általában is hozzájárult a más társadalmi csoportokból valók mobilitásához, a parasztság egy része számára sem egyszerűen csak foglalkozásváltást jelentett. Akár szívó vagy taszító hatások játszottak is váltakozva közre e folyamatban, akár munkás-alkalmazotti vagy — mint más társadalmi csoportokhoz képest kisebb arányban — értelmiségi pályákra irányult is e mobilitás, mindenképpen társadalmi emelkedést jelentett, s mint ilyen a parasztságnak a felszámolásához járult hozzá. A munkássá válás folyamatát segítette kibontakoztatni kezdetben a mezőgazdaság állami szektorába való többszázézes átlépés

is. Bár az ötvenes években ez a folyamat meglehetősen ellentmondásosan és bizonyos paraszti vonások megtartása mellett haladhatott előre.

A parasztság társadalmi átalakulásának legszélesebb, egyszerűsített legjellemzőbb tere a termelészövetkezet lett. Annak közel 1,2 milliós tagsága úgy és anélkül lépett az átalakulás, önnön tradicionális paraszti minősége levételének útjára, hogy a faluból, a mezőgazdasági munkából „elmenekült” volna. Az aktív tagság száma, nagyobb részt a mintegy 300 ezer nyugdíjkorossal, kisebb részt az elvándorlás folytatódásával ugyan továbbra is csökkenőben volt, ezzel azonban csak még inkább és gyorsabban erősödtek az ott maradókat jellemző nem paraszti vonások.

Mutatóul ezek közül a vonások közül elég csupán néhányra utalni, olyanra, mint pl. kisebb részt már korábról, nagyobb részt azonban tömeges átszervezéssel kibontakozó, alapvetően az új üzemi követelményekhez kapcsolódó munkamegosztás. Ebben már kezdettől bizonyos specializáció érvényesült aszerint, ahogyan azt az egyes ágazatok (növénytermesztés, állattartás, kisegítő üzemágak, a vezető apparátus kialakulása) megkívánta. Bár kezdetben ez a tagolódás alacsony, de egyre fejlődő technikai színvonalon történt, és a külön mezőgazdasági szakmunkásképzés is csak 1961-ben indult be, mégis ahogyan a gépekkel kezelőik, kísérőik, karbantartóik is szaporodtak, egyre kevesebben végeztek a hagyományos parasztihoz fogható kézi munkát. De a kistulajdonon alapuló patriarchális munkamegosztás és munkatechnika mentén húzóó erővonalakat kereszteltek, egyszerűsített a jövedelem és a fogyasztás mértéke mellett annak formáit bomlasztották a munkaegység alapján járó természetbenieket kiszorító rendszeres pénzfizetések és a háztartás bolti ellátásának bővülése. Nem is szólva arról, hogy a termelészövetkezeti tagságnak már 1961-ben mintegy 35%-a kettős vagy több jövedelemforrásból élő „vegyes” családhoz tartozott. Jó úton haladt a termelészövetkezeti tagság afelé is, hogy az a hátrányos különbség, amely a munkás-alkalmazotti reáljövedelmekhez képest alacsonyabb jövedeleme miatt fennmaradt (1949:100—1961:78, illetve 147) megszűnjön és ezáltal is az előbbiekéhez hasonló helyzetet élvezzen.

A parasztságával ellentétes és inkább az ipari népességhez hasonló irányú mennyiségi változás játszódott le a társadalom harmadik nagy csoportjában: a vezetői tevékenységet végzőket is felölelő értelmiségiek, szellemi munkások körében. Ennek kiváltó oka nemkülönben a szocialista termelési viszonyok általánossá válásával kibontakozó modernizálódás, illetve az ehhez szükséges intézményrendszer kiépülése volt. E csoporthoz tartozók száma 15 év alatt (1949—1964) megkétszereződött, félmillióról mintegy millióra nőtt és ilyképpen az aktív népesség egyötödét tette ki.

Nem szólva most a szemlélet és a gyakorlat irányultságáról, a szocialista jelleg mindenekelőtt annyiban hagyott nyomot az új intézményrendszeren és az értel-

miségen, hogy forradalmi módon felgyorsította a változásokat. És anélkül, hogy korlátozta vagy pontosabban korlátozásai eredménnyel jártak volna e több szállal múlthoz kötődő társadalmi csoport önutánpótlásában, egészen 1962-ig a fizikai dolgozó osztályokat tekintette a bővítés forrásának. A felgyorsult bővítés méreteit jelzi, hogy annak fő eszköze még csak nem is a „szabályos” intergenerációs, hanem a közvetlen átlépés lett. Különösen gyakori volt ez a vezetők körében, akiknek 37%-a munkásként, 15%-a pedig parasztként kezdte pályáját. Egyéb értelmiségieknél ez az arány 12%, illetve 4% körül alakult. Nem véletlen tehát, ha az elmúlt másfél évtizedben a felsőfokú oktatás kibővülése mellett is e csoport egészéhez képest lassabban nőtt a diplomások száma (1964-ben 164 ezer). Ennek alapján azonban nem minősíthető az új értelmiség annál inkább sem, mivel a felsőfokú tanulmányokat — melyek nem képezik feltétlen kritériumát munkájának — egy része közben elvégezte. Az viszont már többet elárul erről a társadalmi csoportról, hogy mintegy felét olyanok tették — diplomások és anélküliek —, akiknek irodai, számviteli, alkalmazotti munkája inkább tekinthető az ötvenes években bürokratizált mechanizmus szakszerűségi alapon megoldhatatlan ellentmondásainak nyesegetésére szolgáló túlbiztosításnak, mint önálló szellemi tevékenységnek. Becslések szerint a milliónak talán valamivel több mint egy-egyede végzett érdemi irányító és alkotó értelmiségi munkát.

A modernizálódás sajátos hatásaként tovább folytatódott az a már korábban döntően politikai okokból elkezdődött folyamat, amelynek során a jogászság visszaszorult és újabban különösen felértékelődött a mérnöki, változatlanul pedig a közgazdasági, majd a mezőgazdasági diploma. Előbbieket főleg munkás-, utóbbit döntően parasztszármazásúak szerezték meg többségben. A különböző tanári képesítést szerzettek megnövekedett táborában pedig szinte valamennyi társadalmi réteg képviselve volt. Leginkább még az orvosi pálya volt zárt és maradt meg örökletesnek.

Mínthogy a volt kizsákmányoló osztályok felszámolódásával és a szocialista termelési viszonyok általánossá válásával megszűnt az a közvetlenebb társadalmi környezet, amelynek erőterében addig az értelmiség tevékenykedett és tájékozódott, s ugyanakkor a bejutás e csoportba elvben valamennyi társadalmi rétegből lehetségessé, sőt gyakorlattá vált, nagyban átalakult az értelmiség. Azzal együtt, hogy szakirányultabb lett, s kiszélesültek kapcsolatai, sőt affinitásai a többi dolgozó osztályokkal, s ha jövedelmének és presztizsének csökkenése árán is, előrehaladt betagozódása is a szocialista társadalomba.

*

Évszázados küzdelmek értelme összegződött, egyszersmind a fejlődési fázis-késés régtől esedékessé vált „behozásának” óriási közös vállalkozása: a felszabadulással megkezdett és nem egy nehéz válsággal megbirkózó átalakulás ért jelentős

állomáshoz akkor, amikor általánossá váltak a szocialista termelési viszonyok és deklarációt nyert a szocialista nemzeti egység. Mindez egyúttal kiindulás ahhoz, hogy a szocialista rendszer mechanizmusát tovább tökéletesítve, az alkalmas külső feltételek felhasználásával, csodavárás helyett tettek árán, más országokkal együtt, hazánk is újabb és nagyobb lépést tegyen a fejlődés, a haladás útján.